पुरी, स्त्री, (पुरि+वा ङीष्।) नगरी। इत्यमरः। २।२।१॥ (यथा, श्रीधरस्वामिधृतभृगुवचनम्।
"नृपावासः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीष्यते॥")
अस्या लक्षणादि पुरशब्दे नगरशब्दे च लिखितम्। तद्वर्णनं यथा, महाभारते। ३।१५।५—८।
"पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा।
सचक्रा सहुड़ा चैव सयन्त्रखनका तथा॥
सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा।
सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका॥
सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ! सभेरीपणवानका।
सतोरणाङ्कुशा राजन्! सशतघ्नीकलाङ्गला॥
सभुशुण्ड्यश्मगुड़का सायुधा सपरश्वधा।
लोहचर्म्मवती चापि साग्निः सगुड़शृङ्गिका॥"
"पताका ध्वजाञ्चलः। तोरणानि बहिर्द्वाराणि। चक्राणि योधगणाः। हुड़ास्तदाश्रयस्थानानि भाषायां बुरुज्संज्ञानि। अन्ये तु विण्मूत्रोत्सर्ज्जनशृङ्गाणि हुड़ा इत्याहुः उदाहरन्ति च।
'कल्प्यन्ते हुड़शृङ्गाणि रथस्योपरि सूरिभिः।
विण्मूत्रस्पर्शशुद्ध्यर्थं करादिस्पर्श उद्यते॥'
इति॥
यन्त्राणि आग्नेयौषधबलेन दृषत्पिण्डोत्क्षेपणानि महान्ति भाषायां कामान्संज्ञकानि। क्षुद्राणि सीसगुलिकोत्क्षेपणयन्त्राणि बन्दुक्संज्ञकानि। खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्त्तारः॥ उपशल्याः लोहमुखाः कीलाः तद्युक्ताः प्रतोल्यो रथ्यामार्गा यस्यां सा। अट्टालकाः उभरिगृहाः। गोपुराणि पुरद्वाराणि। साट्टानि अट्टेन अन्नेन सहितानि अट्टालकादीनि यस्यां सा। साट्टेति विशेषणं उपशल्यस्य ग्रामान्तस्य रथ्यायाश्चावृत्या सम्बध्यते। चक्रग्रहणी संन्यनिग्राहिका मोर्च्चा इति म्लेच्छप्रसिद्धा। सोल्कालातावपोथिका सोल्कमलातं ज्वालासहितमुल्मुकं यस्यां सा सोल्कालाता इति केचित्। अवबद्धाः पोथिका यन्त्रबद्धाः काष्ठपाषाणादयो रिपूणामुपरिपातनाय यस्यामिति प्राञ्चः। उल्केवोल्का प्राणहरत्वात् यन्त्रोत्क्षिप्तो गोलः। अलातं सकाष्ठदण्डलोहमयमाग्नेयं प्रहरणं बाण इति भाषायां प्रसिद्धम्। तयोरप्रत्याख्येयगत्योरपि पोथिका पातयित्र्यः मन्त्रमय्यः शक्तयः कर्णायेन्द्रदत्तशक्तिसदृशा तद्युक्ताः सोल्कालातावपोथिका॥*॥ उष्ट्रिका मृच्चर्म्ममयानि भाण्डानि। सर्ष्टिकेति पाठे ऋष्टय आयुधविशेषाः॥*॥ अश्मगुड़काः वर्त्तुलीकृताः पाषाणाः। लोहमयानि चर्म्माणि कमठपृष्ठाकाराणि प्रहारवारकाणि ढाल इति प्रख्यातानि। साग्निः आग्नेयौषधसहिता गुड़ाः गोलकाः। शृङ्गिकास्तदुत्क्षेपकयन्त्राणि। शत्रूणामुपरि पातनाय तप्तो गुड़ो द्रवीभूतो यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सहितेत्यन्ये॥" इति नीलकण्ठकृतभारतभावदीपनामटीका॥

पुरीतत्, पुं क्ली, (पुरीं शरीरं तनोतीति। तन दुञ् विस्तारे+क्विप्। "गमः क्वौ।" ६।४।४०। इत्यत्र "गमादीनामिति वक्तव्यम्।" इति वार्त्तिकोक्त्या अनुनासिकलोपः। तुगागमश्च। पुरिं तनोतीति वाक्ये "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ।" ६।३।११६। इति पूर्व्वपदस्य दीर्घः।) अन्त्रम्। आँत इति ख्यातम्। अन्तति बध्नाति कालखण्डादि अन्त्रं अतिबन्धे नाम्नीति रः। पुरिः शरीरं तनोतीति पुरीतत् क्विप् वनतनाद्यनिमामिति नलोपे स्वस्य तनिति तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः। अन्त्रसाहचर्य्यात् क्लीवत्वम्। पुरीतदस्त्रियामिति वाचस्पतिः। इत्यमरभरतौ॥

पुरीमोहः, पुं, (पुरीं शरीरं मोहयतीति। मुह+णिच्+"कर्म्मण्यण्।" ३।२।१। इत्यण्।) धुस्तूरः। इति शब्दमाला॥

पुरीषं, क्ली, (पिपर्त्ति शरीरमिति। प+"शॄपॄभ्यां किच्च।" उणा० ४।२७। इति ईषन्। स च कित्।) विष्ठा। इत्यमरः। २।६।६९॥
तदुत्सर्गविधिर्यथा,—
"मुहूर्त्ते ब्राह्म उत्थाय रात्रिवासं परित्यजेत्।
परिधायापरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्वहम्॥
मुखाङ्घ्रिहस्तान् प्रक्षाल्य द्विराचम्य ततो द्विजः।
कृष्णकृष्णस्मृतिं कृत्वा खनित्वा नैर्ऋतीं दिशम्॥
खनित्रखननेनैव द्वादशाङ्गुल्यधोमृदम्।
गृहीत्वोदकपात्रञ्च मितं गच्छेद्धनुःशतम्॥
ग्रामाद्वा शरविक्षेपमात्रामनुदिते रवौ।
मैत्रमावश्यकं कर्त्तुं नगराच्च चतुर्गुणाम्॥
तत्त्रिमुष्ट्यायतं गर्त्तं तथा कृत्वा गभीरकम्।
कृत्वा त्वद्भिः खनित्रेण कुशैराच्छाद्य तत्तृणम्॥
शुष्कैः काष्ठैरयज्ञीयैर्भूगर्त्तमवगुण्ठितः।
संवीताङ्गो वेणुदलैः पत्रैर्मृण्मयभाजनैः॥
छत्रं खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपानहौ।
ततो द्विजस्तूपविशेद्वस्त्रेणाच्छाद्य मस्तकम्॥
यज्ञोपवीतं कर्णेऽथ धृत्वा मौनी च दक्षिणे।
आगतो द्विजमग्निं नोपश्यन् सन्तञ्च भास्करम्॥
गुरुं समीरणं सर्व्वदेवतामूर्त्तिमेव च।
मातरं पितरं चन्द्रं सर्व्वं गुरुजनं स्त्रियम्॥*॥
उदङ्मुखस्त्रिसन्ध्यासु दिवसे च यदा निशि।
दक्षिणामुख उत्सर्गं कुर्य्यान्मूत्रपुरीषयोः॥
पूर्व्वाह्णे तु द्विजः कुर्य्यात् पश्चिमाभिमुखोऽथवा।
अपराह्णे पूर्व्वमुखो मूत्रगूथविसर्जनम्॥
मध्याह्ने प्रयतः कुर्य्याद्यतवागुत्तरामुखः।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ द्विजो मैत्रं प्रयत्नतः॥
निशायामन्धकारे तु छायायां दिवसे तथा।
यथेच्छसुमुखो भूत्वा मैत्रं कुर्य्यात् द्विजो भयात्॥
दिग्भ्रमाच्च मनोदुःखाद्विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम्।
मोहाद्वाधोमुखः कुर्य्याद्यतवाक् प्रयतो द्विजः॥
सन्न्यासी ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृही द्विजः।
शाखाध्यायी च वेदानां सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः॥
मुनिश्च सर्व्वधर्म्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः।
सदोत्तरमुखः कुर्य्याद्वैष्णवो नान्य एव च॥
प्रातश्च मैत्रं सायाह्ने दक्षिणाभिमुखो निशि।
योगिनान्तु यथा स्त्रीणां शूद्रादीनामयं क्रमः॥
न देवायतने वृक्षमूले च न जले नदे।
न नदीकूपमार्गेषु न वापीगोष्ठभस्मसु॥
न चिताग्निश्मशानेषु नोषरे न द्विजालये।
नाम्भःसमीपे न पुण्ड्रे नाकाशे न च शाद्वले॥
न समुद्रे न काम्ये च न तीर्थे न द्विजालये।
न यज्ञवृक्षमूलेषु नोपद्वारे चतुष्पथे॥
न शस्यक्षेत्रे न खले पुष्पोद्याने न चत्वरे।
सोपानत्को न नग्नश्च न रथ्यासेव्यभूतले॥
न वैष्णवालये गोत्रे न सूर्य्याभिमुखस्तथा।
न फालकृष्टकेदारे न तिष्ठंश्च कदाचन॥
न गच्छन्न च वल्मीके न च पर्व्वतमस्तके।
न जलं न दिशो भागान्नाकाशमवलोकयन्॥
न गोव्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये।
न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रीकृतस्थले॥
द्विजो न देहच्छायायां शकृन्मूत्रविसर्जनम्।
कुर्य्याद्यज्ञेष्टकाकूटे न च सप्राणिगर्त्तके॥
उद्धृताम्भोमृत्तिकाभ्यामित्थं नारद! यत्नतः।
कृत्वोत्सर्गं ततः कुर्य्यात् शौचं मूत्रपुरीषयोः॥
शुष्ककाष्ठेन लोष्ट्रेणायज्ञीयेन तृणेन वा।
प्रमार्ज्य गुह्यमुत्तिष्ठेत् शिश्नञ्चैव विशेषतः॥
विधृत्य वामहस्तेन शिश्नन्तूपविशेन्निशि।
चेद्दक्षिणामुखः सन्ध्यां दिवोत्तरमुखस्तदा॥
पूतिगन्धिजलं दुष्टं सफेनञ्च सबुद्बुदम्।
तीर्थोदकं सलवणं पाथो वर्णान्तरन्तथा॥
समुद्रगानदीवारः सामुद्रञ्च सकर्द्दमम्।
यवनान्त्यजखाताम्भः समुद्रगनगोदकम्॥
धान्यक्षेत्रस्य सलिलं सकीटञ्च परित्यजेत्।
मानवो देवखाताम्भः सकले शौचकर्म्मणि॥*॥
मृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः।
नदोदधिनदीदेवखाततीरस्य मृत्तिकाः॥
महीतलोद्भवाः क्षेत्रकूड्ययोः सिकताश्च याः।
अन्तर्जला धूलिमृदो वल्मीकस्य च कर्द्दमाः॥
ऊषराश्च हलोत्ख्याता मृत्तिका भवनस्य च।
अश्वत्थतुलसीधात्रीमूलादीनाञ्च या मृदः॥
श्मशानभूमेः शैलस्य तथा पूतस्थलस्य च।
शौचावशिष्टमार्गस्य आखूत्खाताश्च मृत्तिकाः॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधूनामालयस्य च।
मृत्तिका वर्जयेदेता देवर्षे! शौचकर्म्मणि॥
पवित्रस्थानतो ग्राह्या द्वादशाङ्गुल्यधोमृदः।
द्विजैः सकलशौचार्थं शर्करादिविवर्जिताः॥*॥
प्रथमेऽद्भिर्नरः शौचं कुर्य्यान्मृद्भिरतः परम्।
पुनर्जलैः पुरीषस्य यथा गन्धक्षयो भवेत्॥
मृत्तिका प्रथमा शौचे त्वर्द्धप्रसृतिसम्मिता।
पूर्णप्रसृतिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा॥
तृतीया प्रमिता शौचे सार्द्धप्रसृतिमृत्तिका।
चतुर्थ्याद्या क्रमादेवमर्द्धप्रसृतिवर्द्धिता॥
यया मृत्तिकया पूर्य्यं त्रिपर्व्व शौचकारिणः।
अर्द्धप्रसृतिमात्रा सा मुनिभिः परिकीर्त्तिता॥
गुदे दद्यान्मृदस्तिस्रः पञ्च वा सप्त वा तथा।
मृदमेकां तथा शिश्ने तिस्रो वा मृत्तिका द्वयम्॥